

OSMANLI HUKÛK-I ÂİLE KARARNÂMESİ (1917) VE SADREDDİN EFENDİ'NİN ELEŞTİRİLERİ (*)

Abdurrahman YAZICI (**)

Öz

Osmanlı-İslam aile hukukunun ilk kanunlaştırılmış metni 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (HAK)'dir. Müslümanların aile hukuklarının yanında, Yahudi ve Hıristiyan aile ahkâmını da ihtiva etmektedir. Kısa bir süre yürürlükte kalmasına rağmen birçok devletin aile hukukunun kanunlaştırılmasına öncülük etmiştir. Aynı zamanda getirdiği düzenlemeler, başta gayrimüslim cemaatler olmak üzere ulemanın bir kısmı özellikle de Sadreddin Efendi tarafından özellikle de fikhî yönden büyük eleştiriye maruz kalmıştır. Bu çalışmada 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (HAK)'nin tanıtımıyla Sadreddin Efendi'nin kararnâmeye yönelttiği tenkitlerin de ele alınması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hukûk-ı Âile Kararnamesi, Osmanlı Hukuku, İslam Hukuku, Sadreddin Efendi

Critiques of Sadreddin Efendi's About Ottoman Family Law Degree of 1917

Abstract

The Ottoman Family Law Degree (1917) is the first codification legalized degree in Ottoman-Muslim Family Law. In this degree not only consists of Muslim family law but also The Jewish and Christian Family Laws were legalized by a commission consisting of Muslim, Jewish and Muslim jurists. After it's abrogation in Ottoman Empire, continued its implementation and guidance in some Islamic countries. It was criticized by many like Non-Muslim Minority leaders and some Muslim scholars. One of these scholars is Sadreddin Efendi. This study aims at introducing of degree and evaluating critics of Sadreddin Efendi about the degree.

Keywords: Family Law Degree, Ottoman Law, Islamic Law, Sadreddin Efendi

*) Bu makale, Bilim ve Sanat Vakfı tarafından 25-26 Ocak 2003 tarihlerinde organize edilen XII. Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri" adıyla sunulan tebliğin geliştirilmiş hâlidir.

**) Dr., Araştırmacı, İslam Hukuku (e-posta: yabdurrahman@gmail.com)

Giriş

Toplumların kabul ederek uyguladıkları aile hukuklarıyla onların sosyo-ekonomik yapıları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Osmanlı devletinde Tanzimat'tan itibaren başlayan kanunlaştırma hareketlerinin en önemlilerinden ve en sonuncularından HAK¹ da, gerek muhtevası gerekse döneminde kendisiyle ilgili tartışmalar sebebiyle döneme ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Kararnâme yüz elli yedi maddeden oluşmaktadır. Hazırlanışında dört mezhepten faydalanılmış ve tamamen fıkıh kaynaklı yerli bir nitelik taşıyıp esas itibariyle İslam hukukunun yanında Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin de evlenme ve boşanmaya ilişkin esaslarının tedvininden oluşmuştur. Osmanlı devletinde çok kısa bir süre yürürlükte kalmış olmasına rağmen Osmanlı mirasında kurulan Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin gibi birçok ülkede çok daha uzun süre yürürlükte kalmış ve mahiyeti itibariyle bu ülkelerin daha sonra yapacakları kanunlaştırma hareketlerine örneklik teşkil etmiştir. Hatta kararnâmenin çeşitli yönlerden etkisi günümüze kadar devam etmiştir².

Aşağıda ayrıntılı olarak belirtilecek siyasi, iktisadi, ekonomik sebeplerden ötürü aile kanunu hazırlanması düşüncesi, II. Meşrutiyetten sonra iktidar olan İttihat ve Terakki partisi tarafından da benimsenmiştir. Çeşitli alanlarda kanun hazırlamak veya tadil mak-sadıyla üç kanun hazırlama komisyonu kurulmuştu³. Bunlardan birisi de Hukûk-ı Âile Komisyonu'dur. 22 Mayıs 1916 tarihinde ilk toplantısını yaparak çalışmalara başlayan bu komisyon, 1917 yılında Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (HAK⁴)'ni hazırlamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla meclis çoğunluğunun oyunu alamayarak kanunlaşamayacağı endişesiyle meclise sunulmadan geçici bir kanun (kararnâme) olarak kabul edilmiştir⁵. Kurulan komisyonlardan görevini tamamlayan tek komisyon Hukûk-ı Âile Komisyonudur. Bu komisyon, Isparta mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) (ö. 1943)'un başkanlığında, Fetvâhâ-ne mümeyyizi ve müderris Hâfız Şevket Efendi, Menteşe milletvekili Mansûrizâde Said

- 1) Kararnâme ve Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası için bkz. Düstûr: Tertîb-i Sâni, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1928, IX, s. 762-781; "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi", Cerîde-i İlmîyye, IV, nr. 34, İstanbul: 1336/1918, s. 986-1021; Nikâh-ı Medenî ve Talak Hakkında Hukûk-ı Aile Kararnâmesi, İstanbul, Matbaa-i Orhaniyye, 1336/1918. Kararnâmenin transkripsiyonları için bkz. Çeker, Orhan, Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 1999, s. 23-104; Aydın, M. Âkif, İslâm-Osmanlı Âile Hukuku, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s. 245-281.
- 2) Cîn, Halil, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme ve Boşanma, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 125.
- 3) İhâr-ı Kavanin Komisyonları olarak bilinen bu komisyonlar Mecelle tadillerini gerçekleştirmek için kurulan komisyonla Aile hukuku ve Ticaret hukuku alanlarında yasa tasarıları hazırlamak amacıyla kuruldu. Ayrıntı için bkz. Bozkurt, Gülnihâl, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Türk Tarih Kurumu, 1996, Ankara, s. 167.
- 4) Çalışmanın devamında Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, HAK şeklinde kısaltılarak ifade edilecektir.
- 5) Kahraman, Abdullah, "Mansûrizâde Said'in Klasik Fıkıhçılara Yöneltiği Bazı Eleştiriler", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, C. V, say. 1, ss. 223-262.
- 6) Hayatı hakkında bkz. Kahraman, Abdullah, "Dârülfünûn Hocalarından Mansûrizâde Mehmed Said ve Klasik Fıkıhın Sınırlarını Zorlayan Bazı Görüşleri", Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 2010, s. 406 vd.

Bey (ö. 1923)⁶, Ali Bâş Hanbe Efendi (ö. 1918)⁷ ve Mahkeme-i Evkaf kadısı Akhisarlı Mustafa Fevzi Efendi'den oluşmaktaydı. Komisyon, devlet sınırları içinde yaşayan üç din mensubu için de ayrı hükümler tespit etmiştir. Kararnâmede üç din mensubu için de genel hükümler düzenlendikten sonra Müslümanlarla ilgili hukuki hükümlerle Yahudi ve Hıristiyanlar için hükümler ayrı ayrı düzenlenmiştir⁸. Kanunlaştırmada dinî cemaatlerin inançlarına saygı ve sahip oldukları haklar gereği yetkili kabul edilen üyeleri toplantıya çağrılarak komisyon kendi içinde de üç alt komisyona ayrılmış ve İslam, Hıristiyan ve Musevî aile hukuklarının esasları belirlenmiştir. Lâyihada⁹ bu durum, “Gayrimüslimlerin ahkâmını tertip ve tanzim hususunda Müslim olmayan erbâb-ı ihtisâsın malumâtlarından istifade edilmiştir”¹⁰ şeklinde belirtilmektedir. Komisyon tarafından hazırlanan tasarı, muhtemelen büyük tartışmalara yol açacağı ve kanunlaşması engelleneceği düşünülerek Meclis-i Mebûsan’a sevk edilmemiş, Kânun-ı Esâsî’nin 36. maddesine istinaden geçici kanun olarak çıkarılmıştır¹¹. Daha sonra meclise getirilen kararnâme tartışmalı geçen bir görüşmeden sonra incelenmek üzere Adliye Encümeni’ne havâle edilmiştir¹². Kararnâme, aile hukuku sahasında İslam ülkelerindeki ilk kanundur. Daha önce Mısır’da Muhammed Kadri Paşa (ö. 1888) tarafından hazırlanan *el-Ahkâmü’ş-şer’iyye fi’l-ahvâli’ş-şahsiyye*¹³ isimli tasarı hazırlanmışsa da bu hususi bir çalışmadan öteye gidememiştir. İlk olmasıyla HAK, İslam hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olup aynı zamanda diğer ülkelerin kanunlarına yol göstericilik vazifesi de görmüştür¹⁴.

I. Kararnâmenin Hazırlanmasına Etki Eden Sebepler ve Hazırlanış Aşaması

Kararnâmenin hazırlanmasında, hukûki sebepler başta olmak üzere siyasi, kültürel ve ekonomik nedenlerle feminizm hareketlerinin de etkisinden söz edilmektedir¹⁵. Bilindiği gibi, Tanzimat dönemi, hukûkî açıdan yerli ve batı menşeli olmak üzere ikilik taşır. 1839 tarihinden sonra bir taraftan İslam hukuku, diğer taraftan menşeyini Avrupa hukukundan

7) Bkz. Gözde, Orhan ve Balcıoğlu, Mustafa, “İdealist Bir Mücadele Adamı: Teşkilât-ı Mahsûsa Başkanı Tunuslu Ali Başhamba”, Toplumsal Tarih, say. 210, İstanbul, s. 22-35.

8) Aydın, Mehmet Âkif, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, DİA, 1998, İstanbul, XVIII, s. 314-318.

9) Hukûk-ı Âile Kararnâmesi çalışmada HAK veya Kararnâme; Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası (EML) da Lâyihâ şeklinde kısaltılmıştır.

10) Bkz. Lâyihâ

11) “Meclis-i Umûmîmün’akid olmadığı zamanlarda Devlet’i bir muhataradan veyahut emniyet-i umûmîyeyi halelden vikâye için bir zaruret-i mübremeye zuhur ettiği ve bu bâbda vaz’ma lâzûm görülecek kanûnun müzakeresi için Meclis’in celp ve cem’ine vakit müsait olmadığı halde Kanûn-ı Esâsî ahkâmına muğayir olmamak üzere Hey’et-i Vükelâ tarafından verilen kararlar, Hey’et-i Meb’ûsân’ın içtimaile verilecek karara kadar bâ-irade-i seniye, muvakkaten kanûn hüküm ve kuvvetindedir.” (Kanun-ı Esasi, mad. 36)

12) Aydın, Hukûk, s. 315.

13) Bulak, 1292, 1298, 1318; Kahire 1325, 1329; İstanbul 1304.

14) Aydın, İslam-Osmanlı, s. 208.

15) Aydın, İslam-Osmanlı, s. 154 vd.; Kahraman, “Mansûrizâde”, s. 228; Küçüktiryaki, Sadreddin Efendi’nin, s. 11-15.

özellikle Fransız hukukundan alan muhtelif kanun ve nizâm-nâmeler uygulanmaktadır. İlk defa 1850 tarihinde Avrupa devletleriyle artan ticari ilişkileri kolaylaştırmak ve düzenleyebilmek için *Fransız Ticaret Kanunu*, daha sonra da *Usul ve İcra Kanunları* iktibas edildi¹⁶. Diğer taraftan tımar sisteminin kaldırılması ve toprak hukuku düzenlemesi gereğinin sonucu olarak yerli ve İslami esaslara dayalı 132 maddeden oluşan *Arazi Kanunnamesi* (1858)¹⁷, daha sonra Hanefi mezhebine göre bir kanun olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (1876) hazırlanarak yürürlüğe girdi. Mecelle’de şahıs, aile ve miras gibi Medenî hukukun esaslı kısımları düzenlenmemiştir. Mecelle’ye hem hukuk tekniği hem de muhteva açısından getirilen eleştirilerden birisi de onun aile hukukunu kapsamaması yönündedir. Zaman zaman bu eksiklik dönemin kadı ve müderrisleri tarafından da dile getirilmiştir¹⁸. Kararnâmenin hazırlanmasına aile hukukunun kanunlaştırılmamış olması ve yargı ikiliğini kaldırma düşüncesinin etki ettiği de söylenmektedir. Kararnâmenin hazırlanmasında, İttihat ve Terakki’nin konsolosluk mahkemeleriyle cemaat mahkemelerinin kapatılması gibi reform projeleriyle iş başına gelmesinin de rolü vardır. Nitekim Talat Paşa’nın parti genel merkez üyelerinden bu alandaki reformlar konusunda rapor hazırlanmasını istediği bilinmektedir. Ayrıca İttihat ve Terakki’nin iktidardan düşmesinden sonra kararnâmenin yürürlükten kaldırılması da partinin oynadığı rolü ortaya koymaktadır¹⁹. HAK’ın hazırlanmasını etkileyen hallerden biri de I. Dünya Savaşı’nın ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik sorunlardır. Cin’e göre, Mecellenin aile hukukunu ihtiva etmemesi, sosyal ve iktisadi hayat şartlarının değişmesi, Avrupa ile temasların bazı kesimlerde yaptığı zihniyet değişikliği de aile hukukunun tedvinini zorunlu hale getirmiştir. Savaşın yarattığı sebeplerin başında ekonomik nedenler olup savaşta erkeklerin büyük kısmı cepheye gittiğinden kadınlar, sosyal ve iktisadî hayattaki erkeğin yerini doldurmak zorunda kalmıştır²⁰. Savaşta bütün erkeklerin cepheye gitmesi, ailelerin çalışan nüfus olan erkeklerden yoksunluğu, çalışma hayatının durgunlaşması, kadınların ekonomik hayatta çalışmasının zorunluluğu gibi nedenlere bağlı olarak sosyo-ekonomik zaruretlerin HAK’ın hazırlanmasına etki ettiği söylenebilir²¹.

HAK’ın hazırlanmasında çeşitli grupların etkisi de söz konusu olup, esasen İslamcılarının fikrini yansıttığı kabul edilmektedir. Bunda, daha önce İslam hukukunun uygulanmasının ve HAK’ın da bu hukukunun rolü kadar günün şartlarının, Türkçülerin ve Batıcıların İslam Hukuku’nun klasik yapısına aykırı taleplerinin hayata geçirilmesine imkân vermesinin de payı vardır. Bu sebeple bu grubun teklifi olan çok eşle evliliğin yasaklanması, boşamanın hâkimin kabul edeceği sebeple olması, boşanan kadına tazminat gibi hususlar

16) Cin, İslam ve Osmanlı, s. 285.

17) Bkz. Yazıcı, Abdurrahman, “Arazî Kanunnâmesi’ 1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslâm Miras Hukukunun Mukayesesi”, Ekev Akademi Dergisi, C. XVIII, say. 60, 2014, s. 449-470.

18) Kayabaş, Ebru, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi: Hukukî Aile Kararnamesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 42; Kahraman, “Mansûrizâde”, s. 228.

19) Aydın, Hukûk, s. 314.

20) Cin, İslam ve Osmanlı, s. 291.

21) Türinay, Necmettin, Değişen Toplum ve Aile, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 26.

metinde yer almamıştır. Ancak kararnâmede, İslam hukuku çerçevesinde yapılabilen köklü değişikliklerde Türkçülerin ve Batıcıların etkisinden de söz edilebilir²².

II. Kararnâmenin Özellikleri ve Getirmiş Olduğu Yenilikler

1. HAK, İslam Aile Hukuku'nun kendi sahasında ilk kanunlaştırma hareketidir. Daha önce Mısır'da Kadri Paşa tarafından bir tasarı hazırlanmışsa da bu kanunlaşmamıştır. M. Akif Aydın'ın ifâdesiyle, Sudan'da da aile hukuku alanında bir takım tamimler çıkarılmış, fakat bunlar aile hukuku kanunu olmaktan çok uzak olduğundan kararnâme İslam-Osmanlı hukuk tarihinde ilk ve örnek niteliktedir²³.

2. Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların aile hukuklarını düzenlemesi sebebiyle çoğulcu karakteri yanında hukuk birliğini sağlayıcı bir nitelik de taşımaktadır. Osmanlı Devleti gibi çeşitli din ve kültürlere sahip devletlerde dini, sosyal ve kültürel yapıyla son derece ilişkili aile hukukunun hukuki ve sosyal realiteye uygun olarak üçlü bir karakter taşıması son derece önemlidir²⁴. Kararnâme üçlü bir karaktere sahip olmakla beraber dini ve etnik açıdan heterojen olan toplumun farklı hukuki ve dini kurallarını bir araya getirerek yargısal fonksiyon icra eden çeşitli mahkemeler arasında birlik sağlamıştır. Kararname 156. maddeyle konsolosluk ve cemaat mahkemelerinin görevlerine son vererek bunların yapacakları görevleri şer'iyye mahkemelerine vermiştir.

3. HAK, "nişanlılık", İslam hukukundaki adıyla "hıtbe" müessesine hukûkî netice izafe eden, hukûkî bir müessese olarak tanıyan ilk İslam hukuk kodudur. İslam hukukunda nişanlılık müessesesi tanınmakla birlikte hukûkî sonuçlar izafe edilmemiş, sadece evlenme teklif veya talebi diyebileceğimiz bir usul kabul edilmiştir. Cin, bu anlamıyla kararnâmenin nişanlılığı hukûkî bir müessese olarak tanıyan ilk İslam hukuk kodu olarak sayılabileceğini belirtmektedir²⁵. Kararnâmenin 1. maddesinde "*nişanlanmakla veya vaâd ile nikâh mün'akit olmaz*" hükmü konulmaktadır. Devamındaki 2. maddede, "*Taraflardan birinin ölümü veya nişandan vazgeçmesi halinde, erkeğin mehre mahsuben verdiği şeyler mevcut ise aynen ve herhangi bir şekilde elden çıkmış yahut telef olmuşsa bedelen istirdât edilir. Tarafların birbirlerine hediye olarak verdikleri şeyler hakkında hibe hükümleri uygulanır*" diyerek bu konuya açıklık getirmiştir.

4. Evlenecek kimselerle ilgili evlenme ehliyetine sahip olma şartıyla erkek ve kadın için belirli bir yaşı doldurma mecburiyeti getirmiştir. HAK, ilk defa evlenecek erkek ve kadının evlenebilmesi için erkeğin 18 ve kadının 17 yaşını doldurmuş olması gerektiğini düzenlemiştir. Kararnâmede bu durum, "*17 yaşını itmam etmemiş olan kebîre, bir şahıs ile tezevvüc etmek üzere müracaat ettik de hâkim keyfiyeti velisine tebliğ eder ve veli*

22) Aydın, Hukûk, s. 315.

23) Aydın, Mehmet Âkif, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi, s. 450.

24) Kayabaş, s. 126.

25) Cin, İslam ve Osmanlı, s. 293-294.

itiraz etmediği veya itirazı varit görülmediği halde izdivacına müsaade eyler”²⁶ şeklinde belirtilmektedir. 7. maddesinde ise, “12 yaşını itmam etmemiş olan sağır ile 9 yaşını itmam etmemiş olan sağıre hiç kimse tarafından tezvic edilemez” hükmünü koymuştur. Bu hükümler, klasik fıkhıta evlenmede genel anlamda yaş şartı bulunmaması hasebiyle İslam hukukunda yenilik sayılabilir. Lâyihada ise bu durumun gerekçesi şöyle açıklanmaktadır:

“Evlenmede muayyen bir yaş şartı aranması ve belli bir yaşın altında bulunanların hiçbir şekilde evlendirilemeyeceği hükmü, henüz yeterli bir fizikî ve ruhî olgunluğa erişmemiş olan kadın ve erkekte evliliğin doğurabileceği maddi ve manevî zarar ve binnetice evlilik birliğinin karşılaşması muhtemel sarsılma veya yıkılma tehlikesi ile izah edilmektedir”²⁷

5. HAK, evlenme ve boşanma konusunda "devlet kontrolünü" artırmış, bu anlamda, Osmanlı devletinin kuruluşundan beri devam eden gelişmeyi tamamlayarak nikâhın hâkim veya vekilinin huzurunda kıyılması ve mahkemece tescili esasını getirmiştir. Kararnâmenin 37. maddesinde, “Esnâ-yı akitte hâtip ve muhtûbeden birinin ikâmetgâhı bulunan kaza hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsus ile mezun kıldığı nâip hazır bulunup akitnâmeyi tanzim ve tescil eder” hükmünü koymuştur. Dolayısıyla HAK, evlenmeyi serbest irade ile istenildiği yer ve zaman akdedilen bir akit olmaktan çıkararak, evlenmeleri sıhhatli bir şekilde tespit etmek istemiştir. Bu durum gerekçede şöyle dile getirilmiştir:

“Bir müddettir Memâlik-i Osmâniye’de akd-i nikhânın icrâsı pek intizamsız bir hale girmiş ve nerede iki şahidin huzuriyle icrâ edilen akd-i nikâh şer’an sahih ve müteber ise de böyle mühim bir akd’in intizam dairesinde cereyan etmemesinden pek çok yolsuzluklar husule gelmiş ve mevâni-i şer’iyyesi olan nice kadınların icrâ-i akdiyle eşhâsı ailenin iptal-i hukuku cihetine gidilmiştir. Hâlbuki hîni akitte ahkâm-ı nikâha vâkıf bir zâtın huzuriyle akitnâmeyi tanzim etmesi de bir emr-i mendup olduğundan ve böyle bir akitnâme tanzim ve tescil bulunduğu takdirde ileride akd’in vücûdu veya mehrin miktarı hakkında ve daha birçok meseâilde zuhuru melhuz ihtilâfâtın önü alınacağından 37. madde bu esasa bina edildiği gibi vâzife-i mezkûrenin nüfus veya belediye memurlarına veya kâtip-i âdillere (noter) tevdiî ciheti de düşünülmüş ise de...”

Kararnâmenin uygulanmasını sağlamak için aynı zamanda Cezâ Kanununda da uygun değişikliklere gidilmiş, uymayanlar ister hâkim veya imam olsun çeşitli yaptırımlar getirilmiştir. Ceza Kanununun ilgili maddesi, “Merâsim-i kavaniyyiifâ etmeksizin akitnâme tanzim ve tescil eden hâkim ve nâibi ile hâkim veya nâibi hazır olmaksızın hilaf-ı salahi-yet nikâh akdeden eimme dahi bir aydan altı aya kadar hapsedilir”²⁸ şeklindedir.

26) HAK, mad. 8.

27) Bkz. Lâyiha

28) Ceza Kanunu, 19 Rabûlâhîr 1332 tarihli Zeyli Sânisini Muaddel Kararnâme, 1. mad., 2. fıkra. Bkz. Cin, İslam ve Osmanlı, s. 297.

6. Klasik fıkhıta evlenmenin aleni olması için bir takım tedbirler alınmakta, evlenmenin iki şahit huzurunda kıyılması mecburiyeti bulunmasına ve Cuma günü camilerde kıyılması mendup sayılmasına karşın, ilan mecburiyeti bulunmamaktadır²⁹. Fakat HAK, evlilik akdinden önce nikâhın ilan edilmesi şartını getirerek, bu konuda “*akd-i nikâhın icrasından evvel keyfiyet ilan olunur*”³⁰ hükmünü koymuştur. HAK’ın gayrimüslimlerin nikâhı konusunda da, “*Nikâhı akdedecek olan memur-i rûhânî, keyfiyeti lâ-ekal yirmi dört saat evvel mahallî mahkemesine ihbara mecburdur. Hâkim vakt-i muayyende meclis-i nikâha bir memur-i mahsus i’zam ile icra edilen nikâhı defteri mahsusuna kayıt ve tescil ettirir*”³¹ maddesini koyarak devletin onların nikâhlarını da açık bir şekilde kontrol altında tuttuğunu görüyoruz. Nitekim Müslümanlarla ilgili maddelerde olduğu gibi bu Ceza kanununda şu düzenlemeler yapılmış, aykırı davrananlara cezâî müeyyideler getirilmiştir:

“Hâkim veya nâibi veya görevlendireceği herhangi bir memur olmadan nikâh akd eden veya akitnâme tanzim ve tescil eden ruhânî memur 1 aydan 6 aya kadar hapsedilir. Aynı ceza kendisine ihbar vaki olduğu halde, nikâh meclisinde hazır bulunmayan hâkim veya naibi hakkında da uygulanır”

7. HAK, batıcıların ısrarlı taleplerine rağmen çok evliliği yasaklama yoluna gitmemiş ancak sınırlandırma getirmiştir. HAK, 38. maddeyle sadece evlenme akdine konulacak, “*üzerine evlenmemek ve evlendiği surette kendisi veya ikinci kadın boş olmak şartıyla bir kadını tezevvüc sahîh ve şart muteberdir*” hükmüyle yetinmiştir. Nitekim kararnamenin gerekçesinde bu durum, “*şart-ı mezkûrun vücudu teaddüd-i zevcât kaziyesinden melhuz olan mezâhirin fiilen vukuuna mâni bulunacağından mebni taaddüd-i mezkûrun ayrıca men’i cihetine iltizama lüzum görülmemiş ve bunun makamına kaim olmak üzere zikr olunan şartı muhtevi 38. maddenin takririyile iktifa olunmuştur.*”³² şeklinde yer almaktadır.

8. HAK, İslam hukukunda asıl itibariyle mevcut olan “aile meclisi” sistemini işlevsel hale getirmiştir. Kararnâme 130. maddesinde, “*Zevceyn beyninde nizâ ve şikak zuhur edip de tarafeynden biri hâkime müracaat ederse hâkim tarafeyn ailelerinden birer hakem tayin eder.*” şeklinde ifade kullanılmaktadır. Bu yolla boşanmaların önüne geçilmek istendiği anlaşılan bu düzenlemeyle ilgili Lâyihada, “*İşbu lâyihada şimdiye kadar tatbik edilmemesi hasebiyle memleketimiz için pek yeni olan bir usul kabul edilmiştir ki zevceyn arasında şikak zuhûru halinde hükme me’zun bir aile meclisi yani tarafeyn ailelerinden müntehap bir hakem heyeti teşkilidir...*”³³ şeklinde geçmektedir. “Aile meclisi” veya “hakemlik” müessesesiyle ilgili düzenlemenin Batı etkisiyle kararnameye dâhil edildiği de dile getirilmiştir. Fındıkoğlu bu konuda, bilhassa “aile meclisi” tabirinin Fransızca *conseil de*

29) Bkz. Lâyiha.

30) HAK, mad. 33.

31) Hak, mad. 43.

32) Bkz. Lâyiha.

33) Bkz. Lâyiha

famile kelimesinden aynen tercüme edilmiş olmasının da bunu gösterdiğini belirtmektedir³⁴. Yukarıda belirttiğimiz gibi aslında bu müesseseye İslâm hukukunda yeni olmayan bir müessesedir. Kararnâmenin gerekçesinde de belirtildiği üzere Kur’ân-ı Kerim’de “*Eğer karı koca arasının açılmasından endişeye düşerseniz, bir hakem erkek tarafından, bir hakem de kadın tarafından gönderin. Bunlar gerçekten barıştırmak isterlerse, Allah aralarındaki dargınlık yerine geçim verir. Şüphesiz ki, Allah her şeyi bilendir ve her şeyden haberdardır*”³⁵ şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla Batı hukuk sistemlerinde de benzer uygulamaların olması bunun fıkıh kaynaklı olmadığını göstermez. Dolayısıyla bu konuda Fındıkoğlu’nun görüşüne katılmıyoruz. Nitekim Osmanlı uygulamasında arabuluculuk müessesesi olarak da ifade edilebilecek *muslihûn* bulunmakta idi³⁶. Boşanmaların arttığı ve birçok yönden çeşitli tehlikelerle karşı karşıya kalan günümüz ailesini korumak için de, İslâm’ın bu evrensel ilkesi dikkate alınması önem arz etmektedir.

III. Kararnâmeye Eleştiriler: Sadreddin Efendi’nin Tenkitleri

Kararnâme getirmiş olduğu yeniliklere rağmen muhteva yönünden de bazı eksiklikler taşımaktadır. HAK, gerek tam bir aile kânununda bulunması gerekli kısımlar ve gerekse içermesi gereken hükümler itibariyle boşluk ve eksiklikler taşımaktadır. Çünkü aile kanunu denildiğinde sadece evlenme ve boşanma değil aynı zamanda nesep, vesayet, nafaka ve mal rejimi gibi konuların da düzenlenmesi gereklidir. Kararnamede ise sadece karı-koca nafakasına yer verilmiştir³⁷. Ayrıca kararnâmenin 156. maddesiyle gayrimüslimlerin hukûkî özerkliklerinin sonlandırılarak şer’iye mahkemelerinin yargı sahasına dâhil edilmeleri de gayrimüslim ruhani reisleri tarafından hoş karşılanmamıştı. Gayrimüslimler gerek Osmanlı hükümeti gerekse İstanbul’u işgal eden İtilaf devletleri başta olmak üzere Batılı devletler nezdinde teşebbüslerde bulunarak kânunun ilgili hükmünün kaldırılması talebinde bulundular³⁸. Ayrıca bir kısım ulemâ, kararnâmenin şer’i yönden bir takım eksiklikler ve hatalar taşıdığını, bazı maddelerin gereksiz konulmuş olduğunu ve halkı zora soktuğunu vs. bir takım sebepler ileri sürerek tenkitlerini zamanın gazete ve dergilerinde dile getirerek bunların düzeltilmesini ya da hükümete baskı yaparak tamamen yürürlükten kaldırılmasını istiyorlardı. Kararnâmeyi eleştiren ya da çeşitli düzenlemeler hakkında görüş serdedenler arasında Sadreddin Efendi başta olmak üzere Ömer Nasûhî Bilmen, Eşref Edip, Mustafa Sabri Efendi, M. Şerefüddin (Yaltıkaya) gibi kimseler bulunmaktadır³⁹. Kararnâmeye

34) Aydın, İslam-Osmanlı, s. 214.

35) en-Nisâ, 4/35.

36) Çeker, Orhan, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi: Giriş ve Tarihiçesi”, Mehîr, 1999, say. 3, s. 21.

37) Kayabaş, s. 47-48; Aydın, İslam-Osmanlı, 218.

38) Aydın, Hukûk, s. 317.

39) Bilmen, Ömer Nasuhi, “Hukûk-ı Âile Hakkındaki Türk Ocağındaki İctima Münasebetiyle”, Sebülürreşad, 1340, XXIII, say. 585, s. 24; Mustafa Sabri Efendi, “Din-i İslam’da Hedef-i Münâkaşa Olan Mesâilinden Teaddüd-i Zevcât”, Beyânü’l-Hak, 1324, I, s. 11, 226; “Yeni Hukûk-ı Âile Lâyihası Hakkında Mütâla’â”, Sebülürreşad, XXIV, say. 627, T. Sani, 1340, s. 40; M. Şerefüddin, İslam Mecmuası, I, say. 12, 1330-1332, s. 357-360; İzmirli İsmail Hakkı, “Cevâzin Ahkâm-ı Şer’iyyeden Olup Olmadığı (Mansûrizâde Bey Efendi’ye)”, Sebülürreşad, XII, say. 303, 1330, 296-301; say. 304, 315-319. İzmirli’nin konuyla ilgili makalelerinin listesi için bkz. Kahraman, “Mansûrizâde”, s. 261.

yapılan tenkitler gayrimüslimler ve bir kısım ulemâ ile sınırlı kalmamış Türkçü ve Batıcı olarak nitelendirebileceğimiz kimseler tarafından eleştirilmiştir. Gerek kararnamenin hazırlanmasından önce gerekse hazırlanışı esnasında maddelerinden bir kısmı üzerinde büyük tartışmaların olduğunu görmekteyiz. Niyazi Berkes'in ifadesiyle, 1908-1918 yılları arasındaki on yıllık tartışma buraya kadar izlenen iki yüz yıllık çağdaşlaşma sorunlarının tümünü kapsayan bir tartışma olmuştur⁴⁰. Biz kararnameye yönelik tenkitlerden sadece Sadreddin Efendi'nin eleştirilerini ele alacağız. HAK'ın maddelerini tahlil ve tenkit eden Sadreddin Efendi aynı zamanda Dârü'l-Fünûn müderrisliği, **Tetkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye** ile dini akademi fonksiyonu gören **Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye** üyeliği de yapmıştır⁴¹. Sadreddin Efendi, *Sebilürreşad*'da 12'si evlenme, 8'i de boşanmayla alakalı olmak üzere toplam 20 makale yazarak kanun maddelerini önce genel olarak sonra da teker teker karşı gerekçelerini de ortaya koyarak tenkit etmiştir⁴². Her bir tenkidin mühim ve kapsamlı olması, birçok fıkhi terim ve tahlili ihtivâ etmesi nedeniyle Sadredin Efendi'nin tenkitlerini tenkit noktaları bağlamında sınıflandırarak ele alacağız. O dönemdeki tartışmaları az da olsa aksettirmesi açısından makalenin başındaki şu ifadeler önemlidir:

“Dârü'l-Fünûnmülgâ İlahiyat şubesi, ‘hikmet-i teşri’ müderrisi (mütebahhirin) ulemeden muhaddis ve fakih Sadreddin Efendi hazretleri tarafından evvelce kaleme alınıp hükümet-i sabıkaca neşre müsaade edilme-
yen lâyihayı kemâl-i ehemmiyete mebni derc ediyoruz. Meselenin meclis-i mebûsanca mevzu-ı bahs olduğu şu günlerde milletvekillerinin bu layihayı mevzuun ehemmiyetiyle mütenasip bir surette takip ve tetkik edecekleri kaviyyen me’ muldur.”⁴³

Görüldüğü gibi Sadreddin Efendi'nin makalelerinin neşrine müsaade edilmemiş ve yeni hükümetle birlikte yayımlanmaya başlaması HAK'ın yürürlüğe girmeden öncede büyük tepkiyle karşılandığını, hükümetin etkisiyle bu tepkinin çeşitli şekillerde kontrol altına alındığını da göstermektedir. Sadreddin Efendi, başta nikâh ehliyeti, denklik, ilan, evliliğin sınırlandırılması, hâkimden izin alınması, ikrah altındaki boşanma gibi kanun maddeleri başta olmak üzere hemen hemen tüm kanun maddelerini eleştirmiştir. Sadreddin Efendi'nin tenkit noktalarını aşağıdaki gibi belirtebiliriz:

40) Kahraman, “Mansûrîzâde”, s. 225; Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 362-363.

41) Küçüktiryaki, Ahmet Yasin, Sadreddin Efendi'nin Hukûk-ı Âile Kararnâmesine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi SBE, 2009, s. i-ii.

42) Sadreddin Efendi'nin, *Sebilürreşad* dergisinde yazdığı, “Hukûk-ı Âile ve Usûlü Muhâkemât-ı Şer'iyye Kararnâmesi Hakkında” başlığıyla yayımlanan makaleler için bkz. *Sebilürreşad*, say. 382, s. 321-323; say. 383, s. 337-339; say. 384, s. 355-357; say. 385, s. 366-369; say. 386, s. 385-387; say. 387, s. 400-402; say. 388, s. 418-419; say. 389, s. 434-436; say. 391, s. 5-6; say. 393, s. 36-37; say. 394, s. 52-53; say. 396/7, s. 67-68; say. 403/404, s. 115-116; say. 408/409, s. 164-166; say. 419/420, s. 21-22; say. 439, s. 181-183; say. 445, s. 29-31. Makalelerin tamamı Ahmet Yasin Küçüktiryaki tarafından latinize edilmiştir. Bkz. Küçüktiryaki, “Sadreddin Efendi'nin”, ss. 90-184; Sadreddin Efendi'nin hangi maddeleri tenkit ettiğiyle ilgili bkz. Küçüktiryaki, “Sadreddin Efendi'nin”, s. 36 vd.

43) Sadreddin, “Hukûk-ı Âile”, *Sebilürreşad*, XV, say. 382, s. 22-23.

1. Sadreddin Efendi *Sebîlürreşâd* dergisinde kaleme aldığı makalelerinin büyük kısmında kanun maddelerini halkın maslahat ve menfaatine aykırılığı açısından eleştirmek; insanları zora soktuğunu, toplumun bulunduğu sosyal ve ekonomik durumun göz ardı edildiğini ifade etmektedir. Sadreddin Efendi'nin konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

“hiç bir lüzumu olmayan mesâil-i nâdireye müteallik ve bir kısmı da nâs için envâ-i meşakkat ve zarar-i mücîp olacak şeyler teşkil ediyor”, “maddeler ümit olduğu gibi, halkın mesâlih ve menâfilerine hâdim, örf ve adet ve adâb-ı ahlâk-ı millilerine muvâfık değil. Teemmül olunduğu kavâid-i dîniyyemizle kâbil-i te’lif olmayıp, binaen aleyh Kânun-ı Esâsiye’ye de mutâbık olmadığı zahir oluyor.” “Ehl-i İslâm’a taalluk eden yüz üç maddenin kırktan ziyadesi alûd” “muktezây-i maslahat denilen maddeleri maslahattan hâli bulunuyor.”⁴⁴

Görüldüğü gibi Sadreddin Efendi, HAK’ın insanların yararına olmadığı, meşakkat ve zorluklar getirdiğine örnekler vererek tenkit etmektedir. Mürâhiğin evlenmek için izin almasıyla ilgili 6. maddeyle ilgili Sadreddin Efendi şöyle demektedir: “*Velâsi dururken kız izinnâme almak için huzur-ı hâkime çıkarılacak. Bu ise ahlâk-ı millîye ve âdab-ı İslâmîye ile kâbil-i telif olmadığı vâreste-i beyândır*”⁴⁵ Nikâhın hâkim veya naibinin huzurunda kıyılmasıyla ilgili 37. maddeyle insanların karşılaştıkları zorluklarla ilgili şöyle demektedir:

“Ve her ne zaman olsa memurların harç ve masrafları olacak. Düğün yapmaya kıyam eden zavallı köylü ona ve onunla beraber komşularına bir ziyafet vermese de olmayacak. İzinname harcı, memurun yevmîyesi, masârif-i zarûriyesi yüzünden o senenin vergisi tezâuf edeceği misilli kendisini üzecek olan düğün masrafı da iki katı bulacak”⁴⁶

2. Sadreddin Efendi, HAK’taki bazı maddeleri de fikhî yönden eleştirerek şer’î hükümlere aykırı oldukları gerekçesiyle düzeltilmesini istemektedir. Bu konudaki en büyük eleştiri de çok eşliliğin sınırlandırılması konusunda olup HAK’ın hazırlanışı aşamasında, devletin mübah olan bir şeyi yasaklayıp yasaklayamayacağı konusunda büyük tartışmalar yaşanmıştır. Çok eşlilik konusunda, İzmirli İsmail Hakkı’nın Ziya Gökalp ile Mansûrizâde Said’in⁴⁷ görüşlerini tenkit etmesi; Babanzâde Ahmet Nâim’in⁴⁸ de yine Mansûrizâde’nin bu konudaki görüşlerine karşı çıkması iki önemli örnektir⁴⁹. Sadreddin Efendi de bu yön-

44) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, *Sebîlürreşâd*, say. 382, s. 22-23.

45) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, *Sebîlürreşâd*, say. 383, s. 337-339.

46) Sadreddin, “Hukûk-ı Âile”, *Sebîlürreşâd*, say. 387, s. 400-402.

47) Bkz. Mansûrizâde Said, “Teaddüd-i Zevcât İslâmîyet’te Men Olunabilir”, *İslam Mecmuası*, I, say. 8, s. 233-238; XII, s. 367-371; IX, s. 280-284; XIII, s. 397 vd.; XI, s. 321-325; “Cevâzın Ahkâm-ı Şer’iyyeden Olmadığına Dâir”, *İslam Mecmuası*, say. X, 1330-1332, s. 295-303. Mansûrizâde’nin son makalesiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Kahraman, “Mansûrizâde”, s. 233-237; Kahraman, “Dârülfünûn Hocalarından”, s. 407 vd.

48) Naim, Babanzâde Ahmed, “Teaddüd-i Zevcât İslâmîyet’te Men Olunabilir mi İmiş?”, *Sebîlürreşâd*, XII, say. 298, s. 216-221; XII/300, s. 248-250; XII/300, s. 376-384.

deki HAK'da 38. maddesindeki, “Üzerine evlenmemek ve evlendiği surette kendisi veya ikinci kadın boş olmak şartıyla bir kadını tezevvüc sahih ve şart muteberdir” düzenlemesini sert bir şekilde tenkit etmektedir. Maddelerin şer’î yönden hatalı olduklarına dâir Sadreddin Efendi’nin tenkitleri aşağıdaki gibidir:

“Nikâh-ı sâni için zevci ûlânın muvafakatine bakılıp bakılmayacağı kitap ve sünnet ile malum olduğu halde yine şart imiş gibi nazar-i itibâra alıp da ondan sonra biddelâle rızasını iddia etmek... gibi ahvâlin yakışır ciheti olamayıp usûl-i İslam ile kâbil-i tevfiik olmadığı müstağni-i azâde-i beyandır”⁵⁰ “Tanzim edilecek bir madde hiç olmazsa hükm-i icmâ’a muhâlif olmamalıdır”⁵¹ “Ber tafsil-i beyân olunacağı üzere bir takımları şer-i ma’lûma, nusûsa, icma’a muhalif ahkâmı muhtevi... 53. maddesi ve ... 130. Maddesi, 75. maddeyle müfesser olan 19. madde-nin fıkra-ı âhiresi gibi.”⁵² “(küçüklerin evlendirilmesiyle ilgili) müctehid kavli olsa da nas ve icmâ’a muhalif olmakla taklidi câiz olmayıp onla emir ve hüküm olursa da şer’an sahih ve nâfiz olmayacağından gaflet edilmiştir.”⁵³

Mansûrizâde Said, Nisâ 4/59 âyetiyle belirtilen çok eşle evliliğin caiz olduğunu, dolayısıyla devlet başkanının çok eşliliği yasaklayabileceği gibi kayıt altına da alabileceğini söylemektedir. Mansûrizâde’nin bu konudaki görüşü kendi ifadesiyle “câiz olan şeyler hakkında menfaat ve maslahat-ı âmme bulunduğu halde kanun vaz’ etmek şer’an ulu’l-emrin yetkisi dâhilindedir”⁵⁴ şeklindedir. Sadreddin Efendi, bu konuda HAK’ın ilgili maddesiyle Mansûrizâde’nin mezkûr görüşünü şöyle tenkit etmektedir:

“Lakin bir dini kabul eylemiş hükümetin de teşrî edeceği kavâninde o din ve şeriatin ahkâmı dairesinde, onun usul ve kavaidi üzere vaz’ olunması lazım gelir... Nass-ı Kur’ân ile helal edilmiş olan bir şeyin, değil erbâb-ı hükümet ve selâtin yahut Hulefâ-yı Râşidin, vahy-i ilâhî ile nesh olunmadıkça Peygamber-i zîşân... bile kendiliğinden onun tahrim ve men’ine kadir olamayacağı, delil-i şer’isiyle sâbit olan ibâha ve sıhhat hükmünün tebdil ve tağyîri’ibâd için mümkün olamayacağı yine zarurât-i dîniyyeden olarak, ma’lum olan ahkâm-ı mütevâtiredendir”⁵⁵

49) Aydın, İslam ve Osmanlı, s. 174.

50) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 382, s. 321.

51) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 439, s. 181-183.

52) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 382, s. 321-323.

53) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 384, s. 355-357. Ayrıca bkz. “Sadreddin Efendi’nin”, s. 51-54.

54) Mansûrizâde Said, “Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet’de Men Olunabilir”, İslam Mecmuası, 8, s. 236.

55) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, XV, say. 382, s. 323.

Mansûrizâde Sait'in aynı zamanda HAK'ı hazırlayan komisyonun üyesi olduğu da göz önünde bulundurulursa gerek kararnâmenin hazırlanması aşamasında gerekse yürürlüğü esnasındaki tartışmaların boyutu kolayca tahmin edilebilir. Kararnâmede ilgili düzenlemeyle çok evliliğe sınırlama getirilmiş olması da Mansûrizâde Sait'in kararnâmenin hazırlanışındaki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

3. HAK'a Sadreddin Efendi'nin bir eleştirisi de düzenlenen maddelerin şer'î delillere istinat ettirilmediği, fıkıh tarihinde çeşitli şartlarda belli bir zaman ve mekânda ortaya konulmuş içtihatlar/kavillere istinat ettirildiği, bunun da bağlamlarından kopartılarak yapıldığı yönündedir. Sadreddin Efendi'nin bu konudaki tenkidi şöyledir:

“...kuyûd ve şürûtu terk olunarak alınmış akvâl ve şer'an cem'i câiz olmayan kavillere istinat ettirilmiş maddeler de var... bir kere de akvâl-ı fukahâyâ nazar olunup bazılarına istinat ettirilirse artık meşrû'iyet iktisâb eder ve bununla vazife-i dîniyye ifâ edilmiş olur...zan olunmuş. Bu ise galattır. Çünkü ahkâm-ı şer'iyye ikinci dereceye bırakılmış oluyor. Hâlbuki birinci derecede ve lizatihâ mültezim olması, mahzâ' edille-i şer'iyyenin medlûlü Kitâbullah ve Sünnet-i Nebeviyyenin mefadı olduklarından dolayı ahz ve kabul edilmeleri dîn-i İslâm'ın esasından olarak matlubdur...edille-i şer'iyyeye nazar etmeksizin garâib akvâli tercih etmek; akvâl-i eimmeye nazar ile tercih ederken ol babtaki edille-i şer'iyye ve nüsûs ve âsâr ve akvâl-i nebeviyyeyi terk ve ihmal ve itrâh eylemek câiz olmadığı...eimme-i kiramin mutlak ve gayr-i mütecezzi olan kavillerini keyfi taksimât ile ortalarından bölmek, her birini vukuâtın bir kısmına tahsis etmek...”⁵⁶

Nassın bulunduğu noktada içtihadın söz konusu olmadığını, müçtehidin de zaman zaman hata edebileceğini, delil açık olduktan sonra artık müçtehidî taklit etmenin caiz olmayacağını, o kişinin içtihat yaptığı hata ile de bu konunun içtihat edilebilir konulara dâhil olmasının da söz konusu olmadığını söylemektedir. Sadreddin Efendi'ye göre konunun içtihat edilebilecek bir meseleden olması ve içtihat konusuysa içtihadın yapıldığı kayıt ve şartlara dikkat edilmesi gerekmektedir⁵⁷.

4. HAK hazırlanırken *Mecelle*'nin aksine tek bir mezhebe bağlı kalınmamış farklı mezheplerin görüşlerinden hareketle hazırlanmıştır. Sadreddin Efendi, HAK'ta bazı maddelerin mezheplerden alınırken yanlış alındıklarını, ilgili mezhep veya âlimlerin görüşü olmamasına rağmen bu şekilde gösterildiği hatalarının yapıldığını söylemektedir. HAK'daki, “*İkrah ile vuku bulan talak fasittir*” maddesinin gerekçesi Lâyiha'da şöyle açıklanmıştır:

56) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, XV, say. 382, s. 321-323.

57) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, XV, say. 382, s. 321-323.

“Mezheb-i muhtâra göre ikrah ile vuku bulan nikâh muteberdir. Asırlardan beri icra edilen tecrübeye göre bu hükm-i muhtar bir takım şerirlere cür’et vermiş ve birçok namuslu ailelerin şeref ve haysiyetini ihlâl sebepleri olmuştur. Nice muhadderât kaçırılarak i’mal-i cebir veya şiddet ile eşîrâdan birine nikâh edilmiş ve muahharan ailelerin kızlarını kurtarmak için vuku’ bulan teşebbüsleri akim kalıp bu hal çok kere büyük felaketler intaç eylemiştir. Hâlbuki nikâh-ı mükrehinadem-i sıhhatine kail olan İmam Şafi rahmetullahi aleyh hazretlerinin kavli kabul edildiği takdirde bu türlü fenalıkların önü alınmış olacağından 57. madde müşârünileyhin re’yine tevfikân tanzim edildi.”⁵⁸

Sadreddin Efendi gerekçede serdedilen ve buna göre yapılan düzenlemeye karşı şu tenkitleri getirmektedir:

“İkrah ile vuku bulan nikâh fasitdir’ denilmiş, Layihada mezheb-i Şafiye müstenit olduğu gösteriliyor. Halbûki velisi tarafından ikrah olunan bîkr-i baliğanın nikâhı her mezhepte sahihtir. İhtilaf ancak hakk-ı velayeti olmayan bir kimse tarafından ikrah vukuundadır.”⁵⁹

Sadreddin Efendi bu gibi eleştirilerinde öncelikle Layiha’da maddenin alındığı belirtilen mezhep ve ulemanın görüşlerinin belirtildiği gibi olmadığını gösteriyor, daha sonra kendine göre olması gerekeni de belirterek, düzenlemenin zararlarından bahsediyor. Sadreddin Efendi, farklı mezhep ve âlimlerin görüşlerine istinat edilirken hata edildiğini şöyle belirtmektedir:

“Hiçbir zaman İmâm-ı müşârünileyh öyle velî izni vermiyorsa hâkim de müsaade etmesin dememiştir”⁶⁰ ‘İkrah ile vuku bulan nikâh fasittir, denilmiş. Lâyihada mezheb-i Şâfiye müstenid olduğu gösteriliyor. Hâlbuki velisi tarafından ikrah olunan bîkr/i bâliğanın nikâhı her mezhepte sahihtir...’⁶¹, ‘İkrah ile vuku bulan talak muteber değildir, denilmiş. Ve lâyihada bu kavlin hâşiyesinde mezkûr olan ikrar meselesine ve Telvîh’in bir ibaresiyle İmâm Mâlik b. Enes hazretlerinin reyine istinad ettirildiği gösterilmiştir... *Telvih* ise kütüb-i fıkhiyyeden olmayıp İmâm Mâlik’in mezhebi de bu türlü değildir.’⁶²”

5. Sadreddin Efendi, bir bütün olarak aile hukukunun kanunlaştırılmasını tenkit etmektedir. Şöyle ki, çeşitli din ve mezheplere mensup olan halkın tek bir kanuna uymak

58) Bkz. Lâyihâ; Ayrıca bkz. “Sadreddin Efendi’nin”, s. 56-58.

59) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, XVI, say. 391, s. 51.

60) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, say. 383, s. 337-339.

61) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, say. 391, s. 5-6.

62) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, say. 398-399, s. 84-86.

mecburiyetinde bırakılmalarının, mezheplerini bırakmaya zorlanması olacağını belirterek hiçbir mezhebe uymayan görüşlere uymak zorunda bırakıldığı eleştirisinde bulunmaktadır. Sadreddin Efendi, halkın kendi mezheplerine uymada rahat ve mutlu olduğunu, kendi mezhepleri dışında ve herhangi bir mezhebe uymayan hükümlere uymaları istemenin manasız olduğunu belirtiyor⁶³.

6. Sadreddin Efendi, HAK düzenlemesiyle halkın hürriyetinin kısıtlandığını, şahsiyetinin ayaklar altına alındığını iddia etmektedir. Kararnâmenin 37. maddesinde yer alan *"Esnâ-yi akitte hâtip ve mahtûbeden birinin ikâmetgâhı bulunan kaza hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsus ile me'zun kıldığı nâip hazır bulunup akitnâme-yi tanzim ve tescil eder"* şeklindeki maddeyi bu yönde şöyle tenkit etmektedir:

"Nâsın kendi nefis ve ailelerine ait ve kimseye malûmatı olmayıp şer'an me'zun olmalarıyla sahih ve nafiz olan tasarrufâtını men ve hacre kıyam etmek, hükkâmın izin ve müsaadeleriyle takyit eylemek eksâr-ı müslimîni erbâb-ı hükümetin köleleri menzilesine tenzil eylemektir... Kanun-ı Esasi ile ilan olunan kaide-i hürriyet de bunu icap etmez."⁶⁴ "(77.maddedeki batıl ve fasit nikâhla ilgili). Bu misilli münâkehâtın ifsâ ve men'ine kıyam etmek, nâsa 'mezheb ve itikadınızı terk edeniz' demektir. Nasıl muvafık-ı şeriat yahut muktezâyı maslahat olabilir? Kânun-ı Esasi ile ilan olunan kaide-i hürriyetin zâhir ve mefhum olan manası da elbette bunu icap etmez."⁶⁵

Sadece Müslümanların hak ve hukuklarının kısıtlandığını değil aynı zamanda gayri-müslimlerin de haklarına sınırlama getirildiğine değinen Sadreddin Efendi, nikâhın ilan şartıyla ilgili *"Hıristiyan vatandaşlarımız cemaatlerince de kabul edilmiş olmayıp nihâyet akdi icra edecek kilisedeki memura ihale ile iktifa olunduğu 41. madde münderecatından anlaşılıyor."*⁶⁶ ifadelerini kullanmaktadır.

7. Sadreddin Efendi bazı maddelerin gereksiz konulduğunu, bunlardan hiçbir menfaat elde edilemeyeceğini belirterek tenkitlerde bulunmaktadır. Başta HAK'taki 122. madde olmak üzere birçok maddeyi bu yönde eleştirmektedir⁶⁷. Sadreddin Efendi'nin konuyla ilgili bazı ifadeleri şöyledir:

"...Ve ekserisi nâdiru'l-vuku' olan umura müteallik. Kabullerinde nâs için öyle faide me'mul değil... Ehl-i İslâm'a taalluk eden yüz üç maddenin kırktan ziyâdesi alûd"⁶⁸ "(18. Maddeyle ilgili) Hani bu maddenin bir faidesi? Bir hüküm-ü şer'iyî teşvişe müncerr olan o kadar tekallüfât

63) Sadreddin Efendi, "Hukûk-ı Âile", say. 431-432, s. 118-119.

64) Sadreddin Efendi, "Hukûk-ı Âile", say. 385, s. 367.

65) Sadreddin Efendi, "Hukûk-ı Âile", say. 394, s. 52-53.

66) Sadreddin Efendi, "Hukûk-ı Âile", Sebîlürreşâd, say. 386, s. 385-387.

67) Sadreddin Efendi, "Hukûk-ı Âile", Sebîlürreşâd, say. 414/415, s. 216-218.

68) Sadreddin Efendi, "Hukûk-ı Âile", Sebîlürreşâd, say. 382, s. 321-323.

ve te'allukâtın mahsulü yine tesvîd olunan sahâifte kalıyor.”⁶⁹“(Delile-
rin evlendirilmesiyle ilgili 9. mad) Velî acezeden değilse er geç izin-
nâme de çıkar. Vukuü pek nâdir bir mesele için muhâlif-i şer' olan bu
maddeyi vaz' eylemekten bilmem ne fayda beklenilmiş”⁷⁰

8. Sadreddin Efendi, makalelerinde HAK maddelerinin eksik yazıldığını belirterek, kararnâme-yi kanun tekniği açısından da tenkit etmiştir. Bu konuda Sadreddin Efendi'nin ifadeleri şöyledir:

“Binâenaleyh kararnâmenin ruhu teşkil eden cihetleri bozuk, ekser-i
ebvâb ve füsûlu büyük hataları müştemil... ”⁷¹ “‘Nikâh meclis-i nikâhta
tarafeynin veya vekillerinin icab ve kabulüyle akdolunur', (maddesiyle
ilgili) mantukuna diyecek yok. Lakin muhtaç-ı tekmildir. Herkes icâ-
zet-i lâhikanın vekâlet-i sâbika hükmünde olduğunu bilmez... ”⁷² “(35.
maddeyle ilgili) Kânun yapılacaksa açık ibarelerle yazılmalı. Nası müş-
kilata düşürmemeli. ‘Nikâhta icab ve kabul, elfâz-ı kinâye ile olabilirse
de tezvic ve tenkih gibi sarîh elfâz ihtiyar olunmalıdır’ denilmelidir”⁷³
“(38. maddeyle ilgili) Bu ma'razda bir madde-i kânûniye yazılacaksa
‘üzerine evlenmek şartı gibi mukteza akdi müekked olmayan bir şart ile
nikâh sahîh ve şart batıldır’ denilmelidir.”⁷⁴

IV. Kararnâmenin İlgası ve İlga Sonrası Dönem

HAK, sadrazam vekili ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin imzasıyla yayımlanan 19 Haziran 1919 tarihli muvakkat bir kânunla yürürlükten kaldırılmıştır. Kararnâmenin bir buçuk yıl gibi kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılmasında temel olarak iki gurubun etkisinden söz edilebilir. Bunlardan birisi gayrimüslim cemaat reisleridir. Kararnâme, yargı birliği çerçevesinde cemaat mahkemelerinin kazâi yetkisini kaldırarak gayrimüslimleri şer'îyye mahkemelerinin kapsamına soktuğundan gayrimüslim cemaat reisleri yetkilerinin kaldırılmasından memnun kalmamış ve eski imtiyazlarına tekrar kavuşmak için itilaf devletleri işgal kumandanlığına müracaat etmişlerdi. Kararnâme 19 Haziran 1919 tarihinde yürürlükten kaldırılarak eskiye dönülmesine karşın bu durum 156. maddenin yürürlükten kaldırılmasını açıklasa da, kararnâmenin bütünüyle ilgasını açıklayamamaktadır. İlgasının esas sebebi muhtemelen bazı İslamcılar tarafından fıkıh esaslarına aykırı hükümler bulundurması nedeniyle yapmış oldukları eleştirilerdir.

Kararnâme, 19 Haziran 1919 tarihinde yürürlükten kaldırılmakla birlikte itilaf devletleri HAK'ın Suriye'deki yürürlüğüne müsaade etmişler, ancak 1921 yılında, kararna-

69) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 383, s. 337-339.

70) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 385, s. 366-369.

71) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 382, s. 321-323.

72) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 386, s. 385-387.

73) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebîlürreşâd, say. 387, s. 400-402.

menin azınlıkların dini reislerinin kaza hakları kaldırılmış olan 156. maddesi ilga edilmiş ve Suriye’de 25 yıl daha yürürlükte kalmıştır⁷⁵. Türkiye’de ise bir görüşe göre 1920 tarihli TBMM’de kabul edilen kanunla İstanbul’un işgal tarihi olan 1918’den sonraki İstanbul’daki bütün düzenlemeler yok kabul edildiğinden kararnâmenin de Medeni kanun kabulüne yani 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır⁷⁶. Suriye’de Fransız manda idaresinin kararıyla 7 Aralık 1921’de cemaat mahkemeleriyle ilgili 156. madde, 29 Haziran 1926 tarihinde de gayrimüslimlerle ilgili bütün hükümler yürürlükten kaldırılmıştır. Lübnan’da da aynı durum söz konusudur. Lübnan’da Sünnî Müslümanlar için kararnâme günümüzde de yürürlükte ve bilgi kaynağı olarak kullanılmaya devam edilmektedir. HAK, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nden ayrılan Ürdün’de sonraki yıllarda yapılan düzenlemelere de etki etmiştir⁷⁷. HAK, 1921’de İskenderun sancağında ve daha sonra Hatay Cumhuriyeti’nde 1939 yılına kadar uygulanmıştır. İngiliz idaresi altındaki Filistin’de de kararnâme Müslümanlar için kullanılmaya devam edilmiş ve İsrail’in kurulmasından sonra şer’iye mahkemelerinde başvuru bir bilgi kaynağı olmaya devam etmiştir. Ürdün’de de 1951 yılına kadar yürürlükte kalmış ve yerini Ürdün Ahval-i Şahiye Kanunu’na bırakmıştır. HAK’ın yürürlüğünden önce Osmanlı Devleti’nden ayrılan Irak’ta bu kararnâme tatbik edilmemiş de aile hukukuyla ilgili 1916 tarihli iki irade-i seniye uygulanmıştır⁷⁸. Osmanlı ve Türkiye ile Bulgaristan arasında yapılan anlaşmalar gereği azınlık durumundaki Müslümanlar, HAK ile hemen hemen aynı muhtevâyâ sahip 74 maddelik 1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Talimatnâmesi’ni şer’iye mahkemelerinin kaldırıldığı 1945 yılına kadar uygulamış olmalıdırlar⁷⁹. HAK, Abdullah Sikaliç tarafından Boşnakça’ya çevrilmiş (Sarejova, 1945) ve Bosna Hersek Müslümanlarının aile hukuku meseleleri için yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır.

Kararnâme sonrası Türkiye’deki duruma baktığımız zaman İslam hukukunu dağınlıktan kurtarmak ve ülkenin ihtiyacı olan kanunları hazırlamak üzere yeni Ankara hükümetince bazı komisyonlar kuruldu. Bunlardan Ahkâm-ı Şahiye komisyonu Medeni Kanunu hazırlamak üzere 2 Mayıs 1923’te Ankara’da çalışmalarına başladı. İki yıl kadar 142 maddelik bir tasarı hazırladı. Mecelle’nin baş tarafındaki külli kaidelerle her kitabın başında yer alan mukaddimeler kaldırılarak, tasarının ana çatısı müsveddeler haline getirildi. Mehmed Ubeydullah (ö. 1937) da 1924 yılında konunun TBMM’de ele alınacağını belirtmektedir⁸⁰.

74) Sadreddin Efendi, “Hukûk-ı Âile”, Sebilürreşâd, say. 388, s. 418-419.

75) Cin, *İslam ve Osmanlı*, s. 305.

76) Kayabaş, s. 136.

77) Ayrıntı için bkz. Alhalalshah, İbrahim, *Ürdün Ahvâl-i Şahiyye Kanununun Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi İle Mukayesesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 57, 69 vd.

78) Bkz. Aydın, “Hukûk-ı Âile”, s. 196; Küçüktiryaki, “Sadreddin Efendi’nin”, s. 19-20.

79) Günay, H. Mehmet, “Bulgaristan Başmüftülüğü’nce Hazırlanan 1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Tâlimnâmesi ve Bulgar Şer’iye Mahkemelerinde Uygulanışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, say. 3, ss. 163-196.

80) Bkz. Ubeydullah, Mehmed, “Hukûk-ı Âile: Müslümanlığa Göre Bir Erkek Dört Karı Alabilir mi Alalmaz mı?”, Garoyan Matbaası, İstanbul, 1342/1924, s. 2 vd.

Sonuç

Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan aile hukuklarını tek bir metinde düzenleyen HAK, muhtevası, hazırlanışı ve kendisiyle ilgili çeşitli tartışmalar sebebiyle çeşitli açılardan büyük önem taşımaktadır. İslam-Osmanlı aile hukukunun ilk kanunlaştırma hareketi olması, İslam dünyasında aile hukuku alanındaki kanunlaştırma hareketlerine gerek muhteva ve şekil açısından örnekliğiyle çeşitli yönlerden günümüze kadar devam eden etkisi açısından oldukça merkezi bir noktada bulunmaktadır.

Erkeklerin birden fazla kadınla evliliği, aileye devletin müdahalesi gibi birçoğu günümüzde İslam dünyasında hâlen güncelliğini devam ettiren bahisleri düzenlemesi hasebiyle adeta döneminin resmini çeker niteliktedir.

Savaş ortamında bile gayrimüslimlerin dinî inanç ve hukuklarına saygının güzel bir örneğini teşkil eden HAK bununla birlikte gayrimüslim cemaat reislerinin yargısal/kazâî haklarını ortadan kaldırması sebebiyle bir tepki ortaya çıkarmıştı. Gerek getirdiği yenilikler gerekse birçok mezhepten alınan hükümler sebebiyle dönemin bir kısım âlimleri tarafından da HAK'a sert tenkitler getirilmiştir. Bu âlimlerden birisi de Dârü'l-Fünûn müderrislerinden Sadreddin Efendi'dir. Bir süre yazılarının engellendiği anlaşılan Sadreddin Efendi 20 kadar makale yazarak HAK'ın her bir maddesini gerekçeleriyle birlikte tenkit etmiştir. Sadreddin Efendi başta olmak üzere kararnâmeye fikhî yönden getirilen tenkitlerin, ilga edilmesinde önemli etkiye sahip olduğu, tenkit noktaları da bir iki maddeyle sınırlı olmadığından bütünüyle iptalinden başka çare bulunamadığı görülmektedir⁸¹. Kararnamenin ilgasına ilişkin Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Mazbatasında, fıkıh esaslarına aykırı hükümler ihtiva etmesi sebebiyle Müslümanlar için de yürürlükte bulunmasının mahzurlu olacağı belirtilmiştir⁸². 6 Haziran 1919'da Paris'e giden Damat Ferit Paşa'nın yerine Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yi bırakması da bu grubun işini kolaylaştırmıştır. Nitekim Abdurrahman Münip Bey gibi kimseler de HAK'ın ilgâ edilmesinde şerfata aykırılık iddiasının etkili olduğu görüşündedir⁸³.

Zaman zaman yersiz, aşırıya ve tekrara düşen tenkitler varsa da fikhî açıdan getirdiği tenkitlerin günümüz açısından da güncelliğini korumaktadır. Sadreddin Efendi kanaati-mizce zaman zaman bazı yönlerden haksız ve aşırı tenkitler de getirmiş olsa da kararname maddelerine eleştirileri göz önüne alındığında en yerinde tenkitlerde bulunanlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu tenkitleri şu şekilde özetlemek mümkündür: 1. Halkın maslahat ve menfaatine uygun değildir. Onları birçok açıdan zora sokmaktadır. 2. Birçok madde fikhî açıdan kitap, sünnet, icmâ ve kıyasa aykırıdır. 3. Şer'î delillere bir kenara bırakılarak bağlamlarından ve şartları dikkate alınmadan keyfî olarak çeşitli kavillere istinat edilmiştir. 4. Farklı mezhep ve fakihlerin kavilleri alınırken hata edilmiştir. 5. Farklı din ve mezheplere tabi insanların aile hukuklarını kanunlaştırmak hata olup onların mezheplerini terk etmelerini istemek anlamsızdır. 6. Halkın hürriyeti kısıtlanmakta olup insanların hürriyetini kısıtlama açısından Kânun-ı Esâsi'ye de aykırıdır. 7. Kanun tekniği açısından birçok kanun gereksiz yere konulmuş, bazı maddeler eksik veya hatalı yazılmıştır.

81) Aydın, "Hukûk-ı Âile", s. 318.

82) Cin, Halil, Eski Hukukumuzda Boşanma, 2. bs., Konya, 1998, s. 125-126.

83) Aydın, "Hukûk-ı Âile", s. 318; Münib, Abdurrahman, Hukûk-ı Medeniye, İstanbul, 1340, V/VI, s. 9.

Kaynakça

- Alhalalsheh, İ. (2009). *Ürdün Ahvâl-i Şahsiyye Kanununun Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi ile mukayesesi*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, M. Â. (1985). *İslâm-Osmanlı âile hukuku*. İstanbul: MÜİF Yayınları.
- Aydın, M. Â. (1998). Hukûk-ı Âile Kararnâmesi. *DİA*. XVIII, 314-318.
- Berkes, N. (1973). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. Ankara.
- Bozkurt, G. (1996). *Batı hukukunun Türkiye’de benimsenmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cin, H. (1974). *İslam ve Osmanlı hukukunda evlenme ve boşanma*, Ankara: AÜ Yayınevi
- Çeker, O. (1999). *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, Konya: Mehir Vakfı Yayınları.
- Düstûr: Tertîb-i Sâni*. (1928). İstanbul: Evkaf Matbaası, IX, 762-782.
- Günay, H. M. (2001). Bulgaristan Başmüftülüğü’nce hazırlanan 1924 tarihli Münâkehât ve Müfârekât Tâlimnâmesi ve Bulgar Şer’iye mahkemelerinde uygulanışı. *SÜİF Dergisi*. 3, 163-196.
- Günya, H. M. (1999). Hukûk-ı Âile Kararnâmesi: Giriş ve Tarihçesi. *Mehir*. 3, 19-21.
- Kahraman, A. (2001). Mansûrizâde Said’in klasik fıkıhçılara yönelttiği bazı eleştiriler. *CÜİF Dergisi*. V, (1), 223-262.
- Kahraman, A. (2010). Dârülfünûn hocalarından Mansûrizâde Mehmed Said ve klasik fıkıhın sınırlarını zorlayan bazı görüşleri. *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. 405 -414.
- Kayabaş, E. (2009). *Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi itibarıyla aile hukukunun gelişimi: Hukuk-ı Aile Kararnamesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Küçükçiryaki, A. Y. (2009). *Sadreddin Efendi’nin Hukûk-ı Âile Kararnâmesine ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.
- Münib, A. (1337/1338). *Hukûk-ı medeniye dersleri*. İstanbul: Talebe-i Hukuk Cemiyeti Dârü’lfünûn Matbaası.
- Naim, B. A., (Ths.) Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet’te men olunabilir mi imiş?, *Sebîlürreşâd*. (298), 216-221; (300), 248-250; (300), 376-384.
- Nikâh-ı Medenî ve Talak Hakkında Hukûk-ı Aile Kararnâmesi*. (1998), İstanbul: Matbaa-i Orhaniyye.
- Ubeydullah, M. (1924). *Hukûk-ı âile: Müslümanlığa göre bir erkek dört karı alabilir mi alamaz mı?* İstanbul: Garoyan Matbaası.
- Sadreddin Efendi. (Ths.) Hukûk-ı Âile ve Usûl-ı Muhâkemât-ı Şer’iyye Kararnâmeleri Hakkında. *Sebîlürreşâd*. (382-345 sayılarda). 20 makale.
- Türinay, N. (1996). *Değişen toplum ve aile*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ünal, M. (1978). Medeni Kanunun kabulünden önce türk aile hukukuna ilişkin düzenlemeler ve özellikle 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi. *AÜHF Dergisi*. XXXIV, 195-231.
- Yazıcı, A (2014). Arazî Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal kanunlarıyla İslam miras hukukunun mukayesesi. *Ekev Akademi Dergisi*, XVIII, (60), 449-470.